

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MEMLÜK SARAYINDA TEK EŞLİLİK VE ÇOK EŞLİLİK ÜZERİNE BİR İNCELEME*

A STUDY ON MONOGAMY AND POLYGAMY IN MAMLUK PALACE

Fatma AKKUŞ YİĞİT**

Öz

Memlûk sultanları arasında çok eşliliğin yaygın olduğu bilinmektedir. Bundan maksat doğum sayısının artması, geniş aile sahibi olmak ve bu evliliklerden doğan bir erkek çocuğunun tahtın varisi olması düşüncesi idi. Her ne kadar Memlûklerde veraset usulü olmadığı kanaati hâkim ise de Sultan Kalavun'dan sonra oğulları ve torunlarının yüzyıldan fazla Memlûk tahtını işgal etmesi bu duruma tezat bir gerçektir. Çok eşli sultanların yanında tek eşli hayat süren sultanların az da olsa var olduğu da görülmektedir. Sultanların yanı sıra Memlûk sarayındaki kadınların evlilikleri hususu da ilgi çekici başka bir konudur. Osmanlı haremının tersine eşlerinin ölümünden veya boşanmalarından sonra bir değil, birkaç defa evlenen hanımların olduğuna dair pek çok örnek vardır. Hatta öyle ki oğlunun saltanatı zamanında devrin her türlü ritüelinin yapıldığı şatafatlı kutlamalarla evlenen validelerin olduğu dahi görülmektedir. Bu çalışmada, kaynaklara yansıdığı ve tespit edebildiğimiz kadarıyla Memlûk sultanları ve saray kadınlarının evlilik sayıları ve hayatları hakkında bir derleme yapılacaktır. Seçilen isimler istisna olmaktan ziyade, örnek mahiyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Sarayı, Evlilik, Tek Eşlilik, Çok Eşlilik, Kadın, Aile.

Abstract

It is known that polygamy is common among Mamluk sultans. The reason for that is to increase the number of births, to have a large family and finally to make one of the born boys from these marriages to be in line to the throne. Although it is believed that there was no heridom in Mamluks, the fact that after Sultan Kalavun his sons and grandsons had occupied thrones for more than one century is contradictory to this belief. Besides the polygamous sultans, it is known that there were few monogamous sultans in their lives. Besides Mamluk Sultans, the marriages of women in Mamluk palace is also interesting. Contrary to the Ottoman harem, there are a lot of examples of getting married several times after the deaths of their husbands or divorce. It is also known that there were mothers who married with all kinds of rituals and gaudy celebrations during the reign of their sons. In this study, as far as it is reflected on the sources and as far as we can identify, a collection will be made about the number of marriages and lives of the Mamluk sultans and the palace women. The names chosen are illustrative rather than the exception.

Keywords: Mamluk Palace, Marriage, Monogamy, Polygamy, Women, Family.

Giriş

Kadın ya da erkeğin birden çok eşe sahip olması şeklinde tanımlanan çok eşlilik (poligami), çok kadınla evlilik (polijini) ve çok erkekle evlilik (poliandri) olmak üzere ikiye ayrılır. Yaygın olan, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesidir. İslam hukukunda bu durum *teaddüd-ü zevcat* diye isimlendirilmektedir¹. İslam öncesi Türk toplumlarında çok eşlilik fazla yaygın değildir. İslamiyet'le birlikte tek eşlilik teşvik edilmiş, çok eşlilik ise prensip olarak yasaklanmamıştır. Çok eşliliği zorlaştıran şartların yanında, en çok dört kadınla evlenmeye müsaade edilmiştir². Ancak bu emir değil, belirli şartlar dikkate alınarak başvurulmuş bir ruhsattır³. Türk aile yapısı tek eşlilik (monogami) üzerine inşa edilmiştir. Türkler açısından çok kadınla evlilik tarihin hiçbir döneminde yaygınlık kazanmış bir uygulama değildir⁴. Türk kültür tarihinin mihenk taşları Orhon Kitabelerindeki ifadelerden⁵, Türkler için tek eşliliğin esas olduğu

* Bu çalışma, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi 2014-GAP-SBBF-0016 numaralı "Memlûk Devleti'nde Kadının Siyasi ve Sosyal Hayattaki Rolü" başlıklı proje tarafından desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü.

¹ Dini kaynaklarda çok eşliliğe ilişkin görüşler ve Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Kurt (1999). "Dini Kaynakların Çok Eşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8, s. 183-214; Karaman, Hayrettin (1992). "İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 385-395.

² Kevser Kâmil Ali-Salim Ögüt (1993). "Çok Evlilik", *DİA*, C. VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 366.

³ M. Akif Aydın (1989). "Aile", *DİA*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 199-200.

⁴ Hüseyin Öztürk (1991). *Kınaluzâde Ali Çelebi'de Aile*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları; Bahaaddin Ögel (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, MEB Yayinevi; İlber Ortaylı (1980). "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, s. 33-40; Refik Turan (1992). "Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 82-91; Ahmet Tabakoğlu (1992). "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 92-96; Tahsin Banguoğlu (1991). "Türklerde Aile", *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylü Dikeçliçil, Ahmet Çiğdem, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 359-363; Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş (1992). "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 104-105.

⁵ Muharrem Ergin (1991). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 34, 39; Talât Tekin (1988). *Orhun Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları, s. 33.

anlaşılmaktadır⁶. Ancak toplum hayatında görülen bu durum, sultan ve yakın çevresi için umumiyetle geçerli olmamaktadır. Memlûk sultanlarının evlilikleri de ekseriyetle bu yöndedir. Bu çalışmada evvela çok eşli ve ardından tek eşli yaşayan Memlûk sultanlarından ve son olarak da Memlûk saray kadınlarının evliliklerinden örnekler verilecektir.

ÇOK EŞLİ MEMLÛK SULTANLARI

Memlûk sultanlarının büyük çoğunluğunun çok eşli yaşadıkları görülmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde Sultan Baybars, Sultan Kalavun, Sultan en-Nâsir Muhammed, Sultan Ebu Bekir, Sultan es-Salih İsmail, Sultan el-Kâmil Şaban, Sultan Zeyneddin Hacı, Sultan el-Eşref Şaban b. Hüseyin, Sultan Berkuk, Sultan Şeyh el-Mahmûdî, Sultan Barsbay ve Sultan Çakmak gibi çok eşli sultanlar örnek olarak ele alınmıştır.

a- Sultan Baybars (1260-1277): Sultan Baybars'ın ölüm haberini veren kaynaklarda onun dört hanımla nikâhlı olarak vefat ettiği görülmektedir. Bu hanımlardan üçü Memlûk ülkesine göç eden Moğol vafidinden⁷ *Emir Seyfeddin Nogay et-Tatarî*, *Emir Seyfeddin Giray et-Tatarî* ve *Emir Seyfeddin Tammacı'nın kızlarıdır*⁸. Diğer hanımı ise *Berke Han'ın kızıdır*⁹. Bunların dışında onun daha önce yaptığı evliliklerin olduğu da bilinmektedir. Bu evlilikleri, sultan olmadan önce Gazze'de evlenip kısa sürede boşandığı *Şehrizoriyyeli bir hanım* ile sultan olduktan sonra evlendiği ve kısa müddet sonra boşandığı yine Moğol vafidinden *Kermun Ağa'nın kızıdır*¹⁰. Sultan Baybars ardında üç oğul (Berke, Hızır ve Sülemiş) ve isimleri kaynaklarda geçmeyen yedi kız çocuğu bırakmıştır¹¹.

b- Sultan Kalavun (1279-1290): Sultan Kalavun tahta çıkmadan önce Moğol vâfidinden *Kermun Ağa'nın kızı* ile evlenmiş ve bu evlilikten ileride kendisine halef ilan edeceği oğlu Ali dünyaya gelmişti¹². Kalavun, tahta oturduktan sonra yine Moğol vafidinden Suknay'ın kızı *Aşlun Hatun* ile 1282 yılında evlendi¹³. Aşlun Hatun, en-Nâsir Muhammed'in annesi olup, Sultan Kalavun'un ölümünden sonra oğlu en-Nâsir Muhammed'in küçük yaşta tahta çıkmasıyla devlet işlerinde söz sahibi olmuştur. Sultan Kalavun'un başka bir evliliğinin de 1288 yılında *Emir Şemseddin Sungur el-Tikriti ez-Zâhiri'nin kızı* ile olduğu ancak bu evliliğin sultanın, kayınpederi ile arasının açılmasından kısa bir süre sonra sona erdiği kayıtlıdır¹⁴.

Kalavun vefat ettiğinde ardında sağlığında kaybettiği oğlu Ali haricinde el-Eşref Halil, en-Nâsir Muhammed ve Emir Ahmed kaldı. el-Eşref Halil zamanında kardeşi Emir Ahmed vefat etti. Bunların yanında iki de kızı olduğu ve isimlerinin Dar el-Muhtar el-Cevheri lakaplı İltutmuş ile Dar-ı Anber el-Kemâli olduğu kayıtlıdır¹⁵.

c- Sultan en-Nâsir Muhammed (I. Dönem: 1293-1294, II. Dönem: 1299-1309, III. Dönem: 1310-1341) : Onun kimi zaman siyaset kimi zaman nevi şahsına münhasır kişiliği sebebiyle çok eşli yaşadığı ve defalarca evlendiği görülmektedir. İlk evliliğini sultan olmadan önce yapmıştır. en-Nâsir Muhammed, babası Sultan Kalavun'un vâli tayin ettiği kardeşi el-Eşref Halil'in 1293 yılındaki ölümünden sonra yengesi *Ertekin Hatun* ile evlendirildi. Bu evlilik Türklerdeki levirat usulüne uygun olarak yapılmıştı. Ertekin Hatun'dan 1303/1304 (h. 703) yılında oğlu Ali dünyaya geldi¹⁶. Sultan en-Nâsir Muhammed, 1317/1318 (h. 717) yılında Ertekin Hatun'dan boşanmış ve ona maaş bağlayarak geçimini temin etmiştir. Ertekin Hatun, 21 Ocak 1324 (h. 23 Muharrem 724) tarihinde Kahire'de vefat etmiştir¹⁷.

Sultan en-Nâsir Muhammed üçüncü dönem saltanatında dikkat çekici evlilikler yapmıştır. Bunlardan ilki *Togay* ile yaptığı evliliktir. Togay, Şam nâibi Tengiz tarafından satın alınarak Sultana

⁶ Kadriye Türkan (2015). "Anadolu Masallarında Çok Eşlilik", *Milli Folklor*, Yıl 27, S. 105, s. 44.

⁷ Memlûk Devleti (1250-1517), devrinin en güçlü devletlerinden biri olarak yüzyıllarca göç alan bir devlet olmuştur. Kaynaklarda Memlûk Devleti'ne iltica eden veya göç eden bu insanlara "dışarıdan gelen göçmenler" anlamında *Vâfidûn/Vâfidiye* ve "güvenlik, korunma arayanlar" anlamında *Müste'minûn/Müste'mine* denilmiştir. Bkz. İbn Abdizzâhir (1976). *er-Ravzü'z-Zâhir fî Sireti el-Melik ez-Zâhir*, (tahkik Abdulaziz Huveytir), Riyad, s. 37, 178; David Ayalon (1951). "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", *Islamic Culture*, S. XXV, Jubilee Number, I, Hyderabad-Deccan Ayalon, s. 95; Cüneyt Kanat (2000). "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, s. 105.

⁸ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXX, (tahkik N. Mustafa Fevâz, H. Küşlü Fevâz), Beyrut, s. 235; el-Makrizî (1957). *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, C. I/II, (tahkik M. M. Ziyâde), Kahire, s. 640-641; İbn Tagribirdî (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kâhire*, C. VII, (tahkik M. Hüseyin Şemseddin), Lübnan, s. 160; Fatma Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdıvaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde SİYASİ Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 49/Bahar, s. 109.

⁹ Bu hanım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdıvaç", s. 105-108.

¹⁰ Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdıvaç", s. 109.

¹¹ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXX, s. 235; İbn Dokmak (1999). *en-Nefhatü'l-Miskiyye fî ed- Devleti't-Türkiyye, min el-Cevheri's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ ve el-Mülûk ve es-Selâtin (min sene 637 hatta sene 805)*, (tahkik Ö. Abdüsselâm Tedmurî), Beyrut, s. 67.

¹² Baybars el-Mansurî (1987). *Kitâb et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fî Devleti't-Türkiyye, Tarih Devlet el-Memâlik el-Bahriyye fî Fetre min 648-711 h.*, (tahkik Abdulhamid Salih Hamdân), Kahire, s. 56; el-Makrizî (1957). *es-Sülûk*, C. I/II, s. 542.

¹³ İbn Dokmak (1999). *en-Nefhat el-Miskiyye*, s. 79; Baybars el-Mansurî (1987). *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 107; el-Makrizî (1997). *es-Sülûk*, C. III, (tahkik M. Abdulkadir Ata), Lübnan, s. 301. Bu evlilik hakkında ayrıca bkz. Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdıvaç", s. 109-110.

¹⁴ Baybars ed-Devâdâr (2001). *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, (tahkik Z. Muhammed Ata), C. IX, s. 282; en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXI, s. 103.

¹⁵ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXI, s. 103; el-Makrizî (1957). *es-Sülûk*, C. I/III, (t. M. Mustafa Ziyade), Kahire, s. 741.

¹⁶ Ali, babasının sağlığında vefat etmiştir. Bkz. el-Makrizî (1957). *es-Sülûk*, C. I/III, s. 952.

¹⁷ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXII, s. 51; Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdıvaç", s. 111-112.

gönderilmiş bir cariyeydi. Cariye olarak Saray'a (Kal'atü'l-Cebel) giren Togay, en-Nâsır'a çok sevdiği oğlu Anuk'u doğurmuş, Sultanın nikâhlı hanımı olarak sarayda *Hond el-Kübra*¹⁸ olmuştur¹⁹. Müverrih el-Makrîzî, ondan "Mısır'da başka hiçbir melikin zevcesinin görmediği saadeti yaşadı. Emirler tıpkı sultana yaptıkları gibi onun huzurunda yeri öperlerdi. O, Emir Tengiz tarafından Dimaşk'tan gönderilen bir hediye idi. En-Nâsır Muhammed öldükten sonra da Şevval 749 (m. Aralık/Ocak 1348/1349) yılına kadar gücü devam etti" sözleriyle bahseder²⁰. Başka bir Memlûk müverrihi İbn Hacer, Sultan en-Nâsır Muhammed'in, Mekke'de buğday üzerinden alınan vergiyi (Mekketü'l-Meks) Hond Togay'ın isteği üzerine kaldırdığını yazar²¹. Onun Sultan üzerindeki nüfuzunu duyan bazı tüccarlar, ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yardımına başvurmuşlardır. Nitekim bir tacir devlet ehlinde alacağını tahsil etmekte zorlanırsa, şikâyetini ona ulaştırmanın yollarını arardı. Bunu sağladığı takdirde anında ihtiyaçları giderilirdi. Hicaz'a yaptığı yolculuğu ile tarihçilerin diğer hondlara göre hakkında daha fazla bilgi verdiği Hond Togay 1348/1349 (h. 749) yılında vefat etmiştir²².

en-Nâsır Muhammed, Togay gibi haremdeki cariyelerinden *umm veled/ümmü veled*²³ olan oğlu Küçük'ün annesi Tatar asıllı *Urdu/Ordu* ve oğlu Ahmed'in annesi şarkıcı *Beyaz* ile de nikâhlanmış²⁴.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in 1320 yılında Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın yeğeni *Hond Tolunbiye* (Tolunbay/Dulunbiye) ile evliliği ise diğerlerinden farklı olup, tamamen siyasi amaçlı yapılan bir evliliktir²⁵. Çiftin evliliği, en-Nâsır Muhammed'in isteği ve uzun uğraşlarından sonra yapılan nişan ve ardından gelinin büyük bir alay eşliğinde Kahire'ye gelişi ve nikâhlarının kıyılmasıyla gerçekleşmiştir. Devlet protokolü ile karşılanan gelin için, şatafatlı bir düğün yapılmış, emirlere beş yüz hil'at ve hanımlarına bol bol hediyeler dağıtılarak, inamlar verilmiştir. Bunların dışında tarihçi en-Nüveyrî'nin Tulunbiye Hatun için hazırlanan odanın güzelliğini anlatmak için "Hiçbir İslam memleketinde bu oda gibi bir oda hazırlanmadığı"²⁶ şeklindeki ifadeleri de onun için ne kadar özenildiği hakkında ilginç ve ayrıntılı bilgilerdendir. *es-Sitr er-Refi* unvanıyla yüceltilen ve *Hond el-Kübra* makamına gelen Tulunbiye Hatun'un Sarayda yaşadığı şaşalı günler, sultanın sekiz yıl sonra 1328'de yine siyasi sebeplerle onu boşaması ile sona erdi²⁷.

Bu evliliklerin yanı sıra en-Nâsır Muhammed'in, emirlerinin kızları ve kız kardeşleriyle evlilikleri de vardır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz oğlu Hasan'ın annesi *Dimaşk naibi Emir Tengiz'in kızı*, yakın emirlerinden *Kosun'un kız kardeşi* ve *Emir Ebu Bekir b. Argun'un kızı* ile yaptığı evlilikleridir²⁸.

Hayatı boyunca çok sayıda evlilik yapmış olan en-Nâsır Muhammed'in bunlar dışında çok sayıda cariyesi, gözdeleri (haziyeye) ve odalıkları (serari) olmuştur. İbn Şahin onun zamanında sarayda bin iki yüz cariye bulunduğunu kaydeder²⁹. Elbette bunların pek çoğu saray hizmetlerinde görevli cariyeler olmakla birlikte onun kadınlara olan düşkünlüğü de kaynakların dile getirdiği bir gerçektir.

Sultan en-Nâsır Muhammed, vefat ettikten sonra geride on dört oğul, yedi de kız çocuğu bırakmıştır. Bunlar; Muhammed, İbrahim, Ahmed, Ebu Bekir, Küçük, İsmail, Yusuf, Şaban, Ramazan, Salih, İsmail, Hacı, Hasan ve Hüseyin idi³⁰. Hond Togay'dan olma Anuk ve Ertekin Hatun'dan olma oğlu Ali sağlığında vefat etmişti.

d- Sultan Ebu Bekir (Haziran 1341-Ağustos 1341): Sultan Ebu Bekir'in *Emir-i Meclis Seyfeddin Tokuztemür'ün kızı* ve *Emir Bektemür es-Sâki'nin kızı* ile evlendiği bilinmektedir³¹. Bunların yanında Sultan, 1341 yılı Temmuz ayında haremdeki iki cariye ile de mehirlerini vererek nikâhlanmış³².

¹⁸ *Hond*, Memlûkler döneminde kadınlar için en sık kullanılan unvandır. Farsça bir kelime olup, aslı *Hüdavend*'dir. Manası *Seyyid* veya *Emir* demektir. Sadece meliklere verilen bir unvan iken zamanla *Seyyide* veya *Emire* anlamında, sultanların zevceleri için de kullanılmaya başlanmış ve yaygınlaşmıştır. *Hondlar*, Memlûk haremünün en üst düzey kadınlardır. Sultana en yakın olan hanım "*Hond el-Kübra*", ondan sonra gelen hanımlar sırayla *Hond es-Sâniyye* (İkinci *Hond*), *Hond es-Sâlise* (Üçüncü *Hond*) ve *Hond er-Râbia* (Dördüncü *Hond*) olarak adlandırılırdı. Hareme dair bilgi veren İbn Şahin ez-Zâhiri, Kal'atü'l-Cebel'de bulunan *el-Kâatü'l-Kübra* (Büyük Daire)'nin *Hond el-Kübra*'ya, *el-Kâatü'r-Ramadan*'ın *Hond es-Sâniyye*'ye, *el-Kâatü'l-Muzafferiyeye*'nin *Hond es-Sâlise*'ye, *el-Kâatü'l-Muallaka*'nın *Hond er-Râbia*'ya ait olduğunu ve onlar için büyük ve gösterişli daireler tahsis edildiğini kaydeder. Bkz. Halil b. Şahin ez-Zâhiri (1997). *Zübdet Keşfü'l-Memâlik ve Beyânu't-Turuk ve'l-Mesâlik*, (tahkik Halil Mansur), Beyrut, s. 103; Fatma Akkuş Yiğit (2014). "Memlûk Devleti'nde Hareme Dair Bazı Tespitler", XVII. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara (baskıda).

¹⁹ İbn Hacer el-Askalâni (tarihsiz). *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yani'l-Mi'e es-Sâmine*, C. II, s. 222, 231.

²⁰ el-Makrîzî (1997). *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr, el-Marûf bi'l Hitat*, C. II, (tahkik M. Zeynehum-M. eş-Şarkâvi), Kahire, s. 786.

²¹ İbn Hacer (tarihsiz). *ed-Dürer*, C. II, s. 222.

²² İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm ez-Zâhire fi Mülûk Mısır ve el-Kâhire*, C. X, (tahkik M. H. Şemseddin), Lübnan, s. 187-188.

²³ *Umm Veled/Ümmü Veled*, efendisinden nikâhsız çocuğu olan cariye anlamında kullanılmaktaydı.

²⁴ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 338; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 148; Fatma Akkuş Yiğit (2015). "Memlûk Tarihinde Kadın Şarkıcı ve Müzisyenler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/I, s. 47.

²⁵ Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdivaç", s. 114.

²⁶ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXII, s. 252.

²⁷ Akkuş Yiğit (2016). "İktidar ve İzdivaç", s. 114.

²⁸ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXII, s. 172; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. IX, s. 62.

²⁹ İbn Şahin (1997). *Zübdet Keşfü'l-Memâlik*, s. 103.

³⁰ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 319-320; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. IX, s. 148. Sultan en-Nâsır Muhammed'in sekiz oğlu kendisinden sonra tahta çıkmıştır. Bunlar: Ebu Bekir, Küçük, Ahmed, İsmail, Şaban, Hacı, Salih ve Hasan'dır.

³¹ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 211.

³² el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 335; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 10.

e- Sultan es-Salih İsmail (1342-1345), Sultan el-Kâmil Şaban (1345-1346) ve Sultan Zeyneddin Hacı (Eylül 1346-Aralık 1347): Sultan es-Salih İsmail dört evlilik yapmıştır. İlki 1342 yılında *Emir Ahmed b. Bektemür es-Sâki'nin* kızı ile evliliğidir³³. Bu hanım, Sultan es-Salih İsmail'in teyzesinin kızıdır. Zira Emir Tengiz'in Sultan en-Nâsır Muhammed ile kızından başka, el-Makrîzî'den adının *Kutlu Melek* olduğunu öğrendiğimiz diğer bir kızı ile Bektemür es-Sâki'nin oğlu Ahmed'in 1327 yılında gerçekleşen evliliklerinden dünyaya gelmiştir³⁴. Sultan ertesi yıl 1343'de *Naibü's-Şam Emir Tokuztemür el-Hamaoî'nin* kızı ile ve sonrasında *Emir Bektemür es-Sâki'nin* kızı ile evlenmiştir³⁵. Bunların yanında hareminden siyahi cariyeye şarkıcı *İttifak* ile evliliği vakidir³⁶. es-Salih İsmail'in ölümünden sonra tahta oturan kardeşi el-Kâmil Şaban'ın ondan dul kalan dört eşi ile de nikâhlandığı görülmektedir³⁷. Sultanın Emir Bektemür es-Sâki'nin kızından, Emir Tengiz'in kızından ve İttifak'tan doğan üç çocuğu küçük yaşta ölmesine karşı³⁸, ardında altı oğul bıraktı. Bunlar; Ali, Salih, Kasım, Muhammed, İsmail ve Ebu Bekir'dir. Daha sonra cariyesi *Hond Semra*'dan Ahmed isimli bir oğlu daha oldu. Yedi de kız evladı vardı³⁹. Kendisinden sonra tahta çıkan kardeşi Sultan Zeyneddin Hacı'nın 15 Ocak 1347 tarihinde kardeşinden dul kalan *Emir Tengiz'in torunu* ve şarkıcı *İttifak* ile evlendiği bilinmektedir⁴⁰.

f- Sultan el-Eşref Şaban b. Hüseyin (1363-1377): el-Makrîzî onun üç evlilik yaptığından bahseder. Bunlar; *Hond el-Kübra* olan amcası *Sultan Hasan'ın kızı* ile *Emir Tengizboğa'nın* ve *Emir Togaytemür en-Nizami'nin* kızlarıdır. Sultanın 1375 yılında üç hanımını birden boşadığı görülmektedir⁴¹. Daha sonra *Emir Mengliboğa eş-Şemsî'nin* kızıyla evlenmiş ve kız kardeşi *Hond Sare'yi* de Emir Mengliboğa eş-Şemsî ile evlendirmiştir (24 Şubat 1368)⁴². Sultan Şaban vefat ettiğinde ardında yedi oğul ve yedi kız çocuğu bırakmıştır⁴³.

g- Sultan Berkuk (I. Saltanatı: 1382-1389 ve II. Saltanatı: 1390-1399): Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Sultan Berkuk, hayatı boyunca sekiz evlilik yapmıştır. Bunlardan ilki, tahta çıkmadan önce Emir-i Kebir iken 17 Nisan 1380 tarihinde *Emir Taştemür'ün kızı* ile yaptığı evliliğidir⁴⁴. Sultan olduktan sonra, 1384 yılında Emir Mencek el-Yusufî'nin kızı *Fatma*⁴⁵ ve Emir Mengliboğa eş-Şemsî'nin kızı *Sitt Hacer* ile evlenmiştir⁴⁶. *Sitt Hacer*'in annesi el-Melik el-Eşref Şaban'ın kız kardeşi *Hond Sare*'dir. *Hacer*, yönetimde söz sahibi bir kadındır⁴⁷. Sultanın, İbn Tagrıbirdî'nin kız kardeşi ya da bazı kaynaklarda amcasının kızı olarak geçen *Şirin* ile evliliğinden oğlu *Ferec* dünyaya gelmiş ve *Hond Şirin*, Sultan Berkuk'un ölümünden sonra oğlu *Ferec* zamanında *Hond el-Kübra* olarak *Kâatü'l-Avâmid* denilen mekânda oturmuştur⁴⁸.

Sultan Berkuk, 1391 yılında *Nâibü's-Şam Emir Ali b. Esendemir'in kızı* ile⁴⁹ ve yine aynı sene muallimler muallimi *eş-Şehâbi Ahmed b. et-Tulûni'nin* kızı ile evlendi⁵⁰. Bu evlilik, ulema kızı ile yapılan bir evlilik olması yönüyle diğerlerinden farklıdır.

Sultan Berkuk'un 1394 yılında Bağdad sultanı Ahmed b. Üveys'in yeğeni (Hüseyin b. Üveys'in kızı) *Döndü* ile yaptığı evlilik siyasi evlilikler sınıfındadır⁵¹. Timur, 1393 yılında Bağdad'a saldırdığında Bağdad hâkimi Ahmed b. Üveys firar ederek Mısır'a sığınmış ve Sultan Berkuk tarafından çok iyi karşılanmıştır.

Bu hanımlarının yanında Sultan Berkuk'un evvela gözdesi daha sonra nikâhlı hanımı olan *Kımkbay et-Türkiyye ez-Zahiriyye*'nin yeri ayrıdır. Bu hanım oğlu Abdülaziz'in annesidir. Bu doğumdan sonra Sultanın yanında makamı yükselmiş, Berkuk ölünceye kadar yanındaki kıymeti devam etmiş, *Hond el-*

³³ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXII, s. 209; el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 101-102.

³⁴ en-Nüveyrî (2004). *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXXII, s. 108; el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 97.

³⁵ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 403, 420.

³⁶ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 119; el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 4-5. Şarkıcı İttifakın hayat hikayesi hakkında bkz. Akkuş Yiğit (2015). "Kadın Şarkıcı ve Müzisyenler", s. 53-56.

³⁷ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 280; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, s. 119.

³⁸ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 27, s. 747; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 104.

³⁹ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 104.

⁴⁰ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 39; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 123.

⁴¹ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 390.

⁴² el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, IV, s. 317; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 40. Bu evlilikten doğan kız çocuğunun ismi *Hacer* olup, ileride sultan olacak olan Berkuk ile evlenmiştir.

⁴³ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. V, s. 14.

⁴⁴ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. V, s. 79.

⁴⁵ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. V, s. 16; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fi Tevârihi'z-Zeman*, C. I (tahkik Hasan Habeşi), Kahire, s. 93.

⁴⁶ İbn Hacer el-Askalâni (1998). *İnbâ' el-Çumr bi Ebnâ' el-Umr*, C. I (tahkik Hasan el-Habeşi), Kahire, s. 112; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. I, s. 127; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 40.

⁴⁷ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XV, s. 169.

⁴⁸ es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. II, s. 69; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li Ehli Karni't-Tâsi*, C. XII, Beyrut, s. 69-70.

⁴⁹ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr fi Vekâ'i' ed-Duhûr*, C. I/II, (tahkik M. Mustafa), Kahire, s. 449.

⁵⁰ İbn Tagrıbirdî (1998). *ed-Delilü's-Şâfi alâ el-Menheli's-Sâfi*, C. I (tahkik F. M. A. Şeltût), Kahire, s. 100; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. I/II, s. 451; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. I, s. 343.

⁵¹ İbn Hacer (1998). *İnbâ' el-Çumr* C. I, s. 469; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 16; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. I/II, s. 466.

Kübra olarak Kâatü'l-Avâmid'de oturmuştur⁵². Sultan Şeyh el-Mahmudî ile evlenecek olan kızı *Zeynep'in annesi* umm veled olup, Rum asıllı ve çok güzel bir cariyeydi⁵³.

ğ- Sultan Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421): Sultan olmadan önce evlendiği *Hond Hatice* ile sultan olduktan sonra da evliliğini devam ettirmiştir. Daha sonra Sultan Berkuk'un kızı, Ferec ve Abdülaziz'in kız kardeşi *Hond Zeynep* ile evlenmiştir⁵⁴. Bunların yanında 1419 yılından önce Emir Sargıtmuş'un kızı *Hond Saadet* ile evlenmiş ve bu evlilikten kendisinden sonra tahta geçecek olan oğlu Ahmed, *Tenem el-Hüseynî'nin kızı* ile yaptığı evlilikten de oğlu Muhammed dünyaya gelmiştir⁵⁵. İbn Hacer, 1422-1423 (h. 826) yılı haberlerinde Sultanın *amcasının kızı* ile evli olduğundan ve bu hanımının hamile iken vefat etmesi sebebiyle Sultanın çok üzüldüğünden bahsetmektedir⁵⁶.

h- Sultan Barsbay (1422-1438): İlk evliliğini *Fatma bnt Kackar el-Kardemî* ile yapmıştır. Oğlu Muhammed'in annesi olan Fatma, *Hond el-Kübra* makamına gelmiş ve 15 Mayıs 1424 tarihinde gerçekleşen ölümüne kadar haremde Sultan Barsbay'ın kıymetlisi olarak yaşamıştır⁵⁷. Sultan Barsbay, selefi Sultan Tatar'ın kızı *Fatma* ile de evlenmiştir⁵⁸. Sultan Barsbay vefat ettikten sonra Sultan Çakmak bu hanımla evlenmemiş ve onu çeyizi ile birlikte Saray'dan çıkarmıştır. Sultan Tatar'ın kızı *Hond Fatma* 1469-70 (h. 874) yılında vefat etmiştir⁵⁹.

Sultan Baybars, cariyelerinden *Colban/Çolpan* ile kendisinden sonra tahta çıkacak olan oğlu Yusuf'un 14 Nisan 1424 tarihindeki doğumundan hemen sonra nikâhlanmıştır⁶⁰. *Hond el-Kübra* olarak Sarayın baş hatunu olan *Colban/Çolpan* için tarihçi İbn Tagrıbirdî "*Sultanın sevdiği, saadet sahibi, devlette saygın ve insanların ihtiyaçlarını halletmek için gittikleri bir hond idi*" diyerek, Sultanın gözünde muteber, saygın ve nüfuz sahibi bir kadın olduğu hakkında bilgi verir⁶¹. Sultan onun için Bilâd el-Çerkes'ten yani Çerkes ülkesinden kız kardeşi ve akrabalarını getirterek onlara Mısır'da maaş ve ıktâ bağlamıştır. Eşinin sağlığında vefat eden *Hond Colban*'ın altmış bin dinar gibi yüksek meblağda bir miras bıraktığı zikredilmiştir⁶².

Sultan Baybars'ın Osmanlı hanedanından Orhan Çelebi'nin -kaynaklarda *Rum meliki İbn Osman'ın kızı, Rum meliki Orhan Bey b. Mehmed b. Güreşçi b. Osman'ın kızı, Şehzade bnt İbn Osman ve Hond et-Türkmâniye* diye anılan- kızı *Fatma* (ö. 1455) ile evliliği kayıtlıdır. Kardeşi Süleyman ile birlikte Memlûklere sığınan *Fatma* ile evliliğinin 1436-1438 yılları arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sultan Barsbay'ın ölümünden sonra 1438'de Sultan Çakmak da onunla evlenmiştir⁶³.

Sultan Barsbay'ın cariyelerinden Çerkes asıllı *Melikbay*'dan oğlu Ahmed dünyaya gelmiş ancak Sultan kendisine hiç bir zaman nikâh kıymamıştır⁶⁴. *Melikbay* 1456 senesinde vefat etmiştir. İbn Tagrıbirdî'de Ahmed'in annesinin Sultan Barsbay'ın ölümünden sonra Emir-i Silah Korkmaz es-Sağır ile evlendiği ve ayrıca Ahmed'in ölümüyle birlikte, Sultan Barsbay'ın soyunun kurduğu zira ondan geride sadece küçük kız çocuklarının kaldığı belirtilmiştir⁶⁵.

İbn İyâs, Sultanın ölüm haberini verirken onun *Emir Atabek Yeşbek el-A'rac'ın kızı* ile de evlendiği ve sağlığında on yedi evladını kaybetmiş olduğu hususunda bilgi verir⁶⁶.

ı- Sultan Çakmak (1438-1453): Sultan olmadan önce emirliği zamanında *Moğol bnt el-Bârizî* ile evlenmiş ve Sultan olduktan sonra da bu evlilik devam etmiş, sarayda *Hond el-Kübra* makamını Sultanın kendisini boşadığı 1438 yılı Eylül/Ekim ayına kadar devam ettirmiştir⁶⁷. Sultan Çakmak'ın *Hond el-Kübra Moğol*'dan boşanmasının sebebi de oldukça ilginçtir. Sultan Çakmak'ın nikâhlı hanımının yanında ondan çok daha kıymet verdiği bir gözdesi vardı. *Surbay el-Çerakise* isimli bu gözdesine hayli tutkun olan Çakmak, gözdesi rahatsızlaşınca onu Bulak'a şifa bulması ve dinlenmesi için göndermişti. Ancak bu hanım, orada ölmüş ve Sultan da buna çok üzülmüştür. Onun için büyük bir cenaze töreni tertip edilmiş ve bütün emirler

⁵² es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. III, s. 268; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 117; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 145.

⁵³ es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. II, s. 161, dpn. 1.

⁵⁴ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 234; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. III, s. 39.

⁵⁵ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 62; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 47.

⁵⁶ İbn Hacer (1998). *İnbâ' el-Ğumr*, C. III, s. 351.

⁵⁷ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XIV, s. 299; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 92; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. III, s. 63; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 99.

⁵⁸ es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. III, s. 318; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 162. es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 92.

⁵⁹ es-Sayrafi (2002). *İnbâ' ü'l-Hesr bi Enbâ'i'l-Asr*, (tahkik H. Habeşi), s. 131; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 38.

⁶⁰ es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûs*, C. III, s. 52; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 17.

⁶¹ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. X, s. 80; İsmail Yiğit (2004). "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 40, S. 2, s. 55.

⁶² es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 17.

⁶³ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 190. Havadis, 2, 559-561; İbn Tagrıbirdî (1998). *ed-Delilü's-Şâfi*, C. I, s. 316; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 112.

⁶⁴ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 190, 334; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XVI, s. 294; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 127.

⁶⁵ İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XVI, s. 294.

⁶⁶ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 190.

⁶⁷ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr fî Medâ'l-Eyyâm ve's-Şuhûr*, C. I, (tahkik M. Kemaleddin İzzeddin), Kahire, s. 170; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. XV, s. 132; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 70. Sultanın ilk çocuğunun bu evliliğinden doğan kızı olduğu ve bu kızını 13 Mart 1450 tarihinde Emir Özbek b. Tatah/Tutuh ile evlendirdiği kayıtlıdır. Bkz. İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr* C. I, s. 250. Emir Özbek'in Sultan Çakmak'ın kızıdan Muhammed isimli bir çocuğu olmuştur. Bkz. İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr* C. II, s. 257.

törene katılmıştır⁶⁸. Surbay'ın ölümü hakkında ona büyü yaptığı iddiasıyla Hond el-Kübra Moğol'un sorumlu olduğu dedikodusu üzerine Sultan, hanımından boşanmıştır⁶⁹. Bu olay Sultanın nazarında Surbay'ın ne kadar değerli bir yeri olduğunu gösterir.

Sultan Çakmak, Hond el-Kübra Moğol'dan boşandıktan sonra aynı yılın Aralık ayında Sultan Berkuk'un akrabalarından Çeribaş el-Kerim'in kızı Zeynep (ö. 1459) ile evlendi. Zeynep Hond el-Kübra yani Sarayın baş hatunu olarak Hond Moğol'un yerine Kâatü'l-Avâmid'e oturdu⁷⁰.

Sultan Çakmak, Hond et-Türkmâniye olarak anılan Dulkadiroğulları Beyi Nasireddin'in kızı Nefise Hatun ile 1440 yılında nikâhlanmış ve bu hanımından bir kızı olmuştur⁷¹. Bu evlilik, siyasi amaçlı olup Sultan Çakmak'ın Dulkadirliileri yanında tutmak için Nasireddin Bey'in Canıbek es-Sûfi'den dul kalan kızı Nefise ile gösterişli bir düğünle evlenmesiyle gerçekleşmiştir. Fakat Hond Nefise 15 Nisan 1449 tarihinde vebadan vefat etmiştir⁷². Sultan Çakmak'ın diğer bir siyasi evliliği de Çerkes emiri Giritbay'ın kızı Cansuvar ile Aralık/Ocak 1449/1450 (h. Zilkade 853)'deki evliliğidir. Giritbay, 1449'da Memlûklere iltica etmiş ve Müslüman olmuştur. Sultan da kendisiyle birlikte Mısır'a gelen kızı Cansuvar ile evlenmiştir⁷³.

Sultan Çakmak selefi Barsbay'dan dul kalan Osmanlılardan gelme Hond Şehzade ile evlenmiş ve bu evlilikten dünyaya gelen Ahmed isimli evlatları 1449/1450 (h. 853) yılında henüz yedi yaşında iken vefat etmiştir⁷⁴. Yine aynı yıl Sultan Çakmak'ın Muhammed ve Fatma isimli çocuklarının vebadan öldükleri ve annelerinin umm veled oldukları bilgisi de bulunmaktadır⁷⁵. Bu havâdisler, bize çocuklarının annelerinin cariyeye statüsünde olduklarını göstermekle birlikte kim oldukları hakkında bilgi sunmamaktadır.

Sultan Çakmak'ın diğer bir evliliği de 1451 yılı Nisan ayında Nâzıru'l-Ceyş Kadı Abdülbâst'ın ismi zikredilmeyen kızı ile olmuştur⁷⁶.

TEK EŞLİ MEMLÛK SULTANLARI

Memlûk sultanlarından tek eşli olanların sayısı oldukça azdır. Bunlardan en başta geleni Sultan Aynal (1453-1461)'dir. İbn İyâs, Sultan Aynal'ın, Zeynep bnt Hasan b. Halil b. Hasbek'ten başkası ile evlenmediği bilgisini verir⁷⁷. Burada Sultan Aynal'ı farklı kılan Zeynep'ten başkasıyla evlenmediği gibi cariyeye dahi edinmemiş olmasıdır. Hond Zeynep hakkında İbn Tagrıbirdî'de "Sultan -Aynal- yaklaşık (hicri) 825 yılından günümüze kadar ondan başka hiç kimseyle evlenmedi. Hatta ne emirliğinde ne sultanlığında serarisi (yataklık) de olmadı. Bu durum ondan önce görülmemiş bir şeydi. Zira sultanlar dört kadınla evlenir, bu sayıdan çok daha fazla da gözdeleri olurdu"⁷⁸ bilgisi yer almakta ve Hond Zeynep'in Sultan nazarındaki yeri için "Onun gibi devlette başka hiçbir kadının nüfuz sahibi ve saygınlığının olmadığını ve Sultanın onun hiçbir sözüne muhalefet etmediğini"⁷⁹ yazılmaktadır. es-Sehâvî ise "Sultan Aynal el-Ecrud, 825 yılında onunla evlendi. Ondandır başka hiç kimseyle evlenmedi ve serarisi de olmadı. Bütün evlatları hep ondandı. O, bu yönüyle diğer sultanlardan ayrılır"⁸⁰ diyerek, Sultanın onun sözlerine itibar ettiğini ve onun sözüyle hareket ettiğinden bahsetmiştir⁸¹. İbn İyâs ise ondan "Devlet işlerinde etkili, tayin ve aziller yapan, sözü geçen, hürmet edilen" bir hond olarak bahseder⁸².

Hond Zeynep, hastalığı üzerine 1455 yılında şifa bulması için Bulak'a gönderilmiş ve iyileştikten sonra Sultan Aynal onun için görkemli bir karşılama merasimi düzenlemiştir. Davulların çalındığı, şarkıların söylendiği ve nefis atışlarının yapıldığı Nil Nehri kıyısında eğlenceler tertip edilmiştir. Saraya doğru ilerleyen Hond Zeynep'in mahfesinin önünde çocukları, yakınları ve devlet erkânı yürürken hizmetçiler ise arkasından gelmiş, emirlerin hanımları da yanında bulunmuştur. Bu esnada göz kamaştırıcı meşaleler, mumlar ve fanuslar yakılmıştır⁸³.

Sultan Aynal vefatından sonra ardından biricik eşi Zeynep'ten olan iki erkek ve iki kız olmak üzere dört evlat bıraktı. Bunlar; kendisinden sonra tahta çıkan Ahmed ve diğerleri de Muhammed, Bedriye ve

⁶⁸ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 169; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 66; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 263.

⁶⁹ es-Sayrafî (2002). *İnbâ'ü'l-Hesr*, s. 464-465; İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 169; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 263-264.

⁷⁰ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 175.

⁷¹ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. VII, s. 449; İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 236; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 223; Refet Yinanç (1989). *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yayınları, s. 55.

⁷² İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 205, 236-237.

⁷³ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 224; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 276.

⁷⁴ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 229-230; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 329.

⁷⁵ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. I, s. 204, 205, 207.

⁷⁶ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 289.

⁷⁷ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 367.

⁷⁸ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. II, s. 525.

⁷⁹ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. II, s. 525.

⁸⁰ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 44.

⁸¹ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 45.

⁸² İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 156.

⁸³ İbn Tagrıbirdî (1990). *Havâdisü'd-Duhûr*, C. II, s. 522-523, 525; es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 45; Yiğit (2004). "Memlûklerde Kadın", s. 137.

Fatma'dır⁸⁴. Hond Zeynep, eşinin ölümünden sonra başka biriyle evlenmemiş ve 1479 yılında seksen yaşının üzerinde iken vefat etmiştir⁸⁵.

Aynı şekilde Sultan Hoşkadem'in (1461-1467) de tek eşi vardı. Bu hanımı *Hond Şükürbay el-Çerakise* idi. 1442-43 yılından önce evlenmişlerdi. es-Sehâvî onun hayat hikayesini anlatırken "*Hoşkadem onunla evlendiğinde haseki idi. Sultan olunca da onunla evliliğine devam etti ve onu Hond el-Uzma yaptı. Onunla iken başkasiyla evlenmedi. Evlatlarının annesi olan birkaç serarisi oldu. Sultan onu ölünceye kadar çok sevdi. Öldüğünde yaklaşık seksen yaşındaydı*"⁸⁶ demektedir. İbn İyâs, Hond Şükürbay'ın Ahmediyye hırkası giydiğini, tarikat ehli, hayır sahibi bir kadın olduğunu ve 1466 yılı Aralık ayında vefat ettiğinde yetmiş yaşını aştığını belirtir⁸⁷. Sultan Hoşkadem'in nikâhlı tek hanımı olmasına karşı cariyeleri vardı. Bunlardan *Surbay el-Çerakise*'nin Sultanın nazarındaki yeri ayrı idi. Sultan Hoşkadem zevcesi Şükürbay vefat ettikten sonra umm veled olan Surbay ile aynı yıl evlenmiş ve onu Hond el-Kübra yaparak Kâatü'l-Avâmid'e oturtmuştur⁸⁸.

Bunun yanında Sultan Kayıtbay (1468-1496) da tespit edebildiğimize göre, tek eşli yaşayan sultanlardandı. *Hond Fatma bnt. el-Alâî Ali b. Hasbek*, Sultanın ölümüne kadar onunla evli kaldı. Bu evlilikten dünyaya gelen bir oğlu ve bir kızı sultan hayatta iken vefat ettiler⁸⁹. Sultan Kayıtbay'ın cariyesi *Asılbay* dan ise kendisinden sonra tahta çıkacak olan oğlu Muhammed dünyaya gelmiştir⁹⁰.

Kaynaklarda tek eşli sultanlardan açıkça bahsedilirken, bazen adı geçen hanımdan başka bir kadından bahsedilmediğinde, bu hanımın sultanın tek hanımı mı yoksa en önemli hanımı mı olduğu konusu muğlak kalmaktadır. Mesela bu sultanlardan en-Nâsır Hasan'ın zevcesi Emir-i Kebir Yelboğa'nın kızı *Hond Tulubiyê*'den başka bir hanımının olup olmadığına dair kaynaklarda bir kayıt yoktur⁹¹. Aynı şekilde Sultan Muhammed b. Kayıtbay'ın 1498'de *Mısırbay el-Çerkesiyye* ile evlendiği hatta bu evlilik dolayısıyla annesi Hond Asılbay ile arasının açıldığı kayıtlıdır⁹². Ancak Sultanın Mısırbay ile tek eşli yaşayıp yaşamadığı hususu net değildir. Keza, Sultan Canpolat'ın *Hond Asılbay el-Cerakise*'den başka hanımının olup olmadığını bilmiyoruz. Yine Sultan Tumanbay'ın, Sultan Kayıtbay'dan dul kalan *Hond Fatma bnt el-Alâî Ali b. Hasbek*'ten başka birisiyle evliliğinin olup olmadığı da belli değildir⁹³.

MEMLÛK SARAY KADINLARININ EVLİLİKLERİ

Memlûk saray mensubu kadınlarının en belirgin özelliği hayatları boyunca birden fazla evlilik yapmış olmalarıdır. Onlar bu yönleriyle, hanedan mensubu Osmanlı kadınlarından ayrılırlar. Memlûk tarihinde yaşanan bu durumun çok sayıda örneği varken bunlardan önemli görülenler burada zikredilmiştir.

Yukarıda sultanların evliliklerinden bahsedilirken dolaylı olarak kadınların evliliklerinden de bahsedilmiştir. Bu sebeple bu bölümde tekrara kaçmadan kadınların yaptıkları evlilikler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Sultan Baybars'ın oğlu Berke'nin annesi olan hanımının Baybars'tan başka bir kimseyle evlenmediği, zira kocasının ölümünden sonra oğlunun saltanat mücadelesinde ve sürgün döneminde onunla birlikte olmasından anlaşılmaktadır. Yine Sultan Berke'nin eşi ve Kalavun'un kızı *Gaziye Hatun*'un da eşinin ölümünden sonra başka bir evlilik yapmadığı kesindir⁹⁴. Ancak hayatı boyunca tek bir kişiyle evlenmiş olan hanımların sayısı, diğerlerine nazaran oldukça azdır. Birden çok evlilik yapmış hanımlar arasında ilk zikredilmesi gerekenler kaynaklarda isimleri geçmemekle birlikte; *Emir Bektemür es-Sâki* ile *Emir Tokuztemür el-Hamao'î'nin kızlarıdır*. Bektemür es-Sâki'nin kızı Sultan en-Nâsır Muhammed'in dört oğlu (Anuk, Ebu Bekir, İsmail ve Şaban) ile; Emir Tokuztemür'ün kızı ise üç oğlu (Ebu Bekir, İsmail ve Şaban) ile evlenmişlerdir. Cariye asıllı şarkıcı *İttifak* ise Sultan en-Nâsır Muhammed'in üç oğlu (İsmail, Şaban ve Hacı) ile evlenmiştir.

Sultan Baybars'ın boşandığı Moğol asıllı *Kermun Ağa'nın kızı*, bu evliliğin ardından Nâibü's-Saltana Konduk ile evlenmiştir⁹⁵. Yine Sultan Kalavun'un boşandığı eşi *Emir Şemseddin Sungur el-Tikriti ez-Zâhiri'nin kızı* da bu ayrılığın ardından başka bir emirle evlenmiştir.

⁸⁴ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 156-157.

⁸⁵ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 157.

⁸⁶ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 68; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 435.

⁸⁷ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 435.

⁸⁸ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 435.

⁸⁹ es-Sayrafi (2002). *İnbâ'ü'l-Hesr*, s. 60; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 326.

⁹⁰ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 326.

⁹¹ el-Makrîzî, Sultan Hasan'ın atikası yani azat ederek evlendiği zikredilen bu hanımdan Hond Tolubay et-Türkiyye (*es-Sülûk*, C. IV, s. 276), İbn Tagrıbirdî ise Hond Tulubiyê en-Nâsriyye et-Tatariyye (*en-Nücûm*, C. XI, s. 67) isimleriyle bahsetmişlerdir.

⁹² İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 399.

⁹³ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 326.

⁹⁴ Gaziye Hatun 1288 yılında vefat etmiştir. Bkz. Baybars el-Mansurî (1987). *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye*, s. 119; İbn Tagrıbirdî (1992). *en-Nücûm*, C. VII, s. 233.

⁹⁵ Baybars el-Mansurî (1987). *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye*, s. 87; Baybars ed-Devâdâr (2001). *Zübdetü'l-Fikre*, s. 164.

Bunlarla birlikte Sultan en-Nâsır Muhammed'in, eşi *Hond Tulunbiye*'yi boşadıktan sonra onu 9 Temmuz 1328'de Altın Orda Hanlığı'ndan gelen Emir Mengliboğa es-Silahdar ile evlendirildi. Emir Mengliboğa'nın ölümünün ardından da 1334/1335 (h. 735) yılında en-Nâsır Muhammed'in en yakın emirlerinden olan Emir Kosun'un kardeşi Emir Susun ile ve ondan sonra da Emir Ömer b. Ergun ile evlendirildi⁹⁶. Yine en-Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra *Hond Urdu/Ordu* oğlu Küçük tahta çıktıktan sonra Emir Aksungur en-Nâsiri ile evlendirildi⁹⁷.

Bunun yanında İbn Tagrıbirdi'nin deyimiyle asrının en güzel kadını olan Sultan en-Nâsır Hasan'ın hanımı *Hond Tulubiyye (Tulunbiye)* de eşinin ölümünün ardından Emir Yelboğa el-Ömeri ile evlenmiş ve 30 Ocak 1364 tarihinde vefat etmiştir⁹⁸.

Sultan el-Eşref Şaban b. Hüseyin'in annesi *Hond Berke* (ö. 1372) eşinin ölümünden sonra Olcay el-Yusuflî ile evlenmiş ve bu evlilik sayesinde daha önemli mevkilere gelmiştir. Yine Sultan el-Eşref Şaban b. Hüseyin'in kız kardeşi *Hond Sare* evvela 24 Şubat 1368'de Emir Mengliboğa eş-Şemsi ile⁹⁹ ve sonrasında muhtemelen kocasının ölümü üzerine aynı yılın Eylül ayında Re'sü'n-nevbe Emir Beştak ile evlenmiştir.

Sultan Berkuk'un gözdesi ve oğlu Abdülaziz'in annesi *Kınıkbay et-Türkiyye* Berkuk'tan sonra Naibüssaltana Temraz en-Nâsiri, Emir Atabek Beyboğa el-Muzafferi ve ondan sonra Canıbeg el-Hamzavi ile evlenmiş ve vefat ettiğinde ardında önemli bir mal varlığı bırakmıştı¹⁰⁰.

1402 yılında Sultan Berkuk'un kızı ve Sultan Ferec'in kız kardeşi *Hond Zeynep*, ilk evliliğini yaklaşık sekiz yaşında iken Emir Sudun el-Hamzavî ile yapmış¹⁰¹ ve bu evliliğin ardından Sultan Şeyh el-Mahmudî ile evlenmiştir¹⁰². Sultan Şeyh el-Mahmudî'den sonra da Atabek Kacak el-İsâvî ile izdivacı olmuş ve onunla evli iken vefat etmiştir¹⁰³. Yine Sultan Şeyh el-Mahmudî'nin eşlerinden *Tenem el-Hüseyinî'nin kızı* da ondan sonra Sultan Tatar ile evlenmiştir.

Sultan Tatar'ın kızı *Hond Fatma*, Sultan Barsbay'dan boşandıktan sonra Kadı Şerefüddin et-Tatâî el-Ensârî ve bir başka emirle daha evlenmiştir. Son evliliği de boşanma ile sona ermiş ve 1469/70 (h. 874) yılında vefat etmiştir¹⁰⁴.

Sultan Çakmak'ın zevcesi Çeribaş el-Kerimî'nin kızı *Zeynep*, sultanın ölümünden sonra Nâzırü'l-Ceyş Şerefüddin el-Ensârî ile evlenmiş ve 1459 yılında vefat etmiştir¹⁰⁵.

Sultan Kayıtбай'ın tek eşi olarak yaşadığı hanımı *Fatma bnt. el-Alâî Ali b. Hasbek*, eşinin 1496 yılındaki ölümünden sonra Tumanbay ve daha sonrasında da gizlice el-Eşref Kansuh Hamsemie ile evlenmiş ve 6 Haziran 1504 tarihinde vefat etmiştir¹⁰⁶. Sultan Kayıtбай'ın cariyesi *Asılbay* ise oğlu Muhammed'in tahta çıkmasıyla makamı yükselmiş ve Sultan Canpolat ile evlenince de *Hond el-Kübra* olmuştur¹⁰⁷.

Sonuç

Memlûk tarihine bakıldığında, sultanların kahir ekseriyetinin çok eşi yaşadıkları görülmektedir. Ayrıca sultanın cariyesi, nikâhsız bir şekilde çocuk dünyaya getirirse kendisine *Umm Veled/Ümmü Veled* yani *Çocuk Annesi* denilirdi. Bu şekilde haremde bulunan cariyelerden çocuk sahibi olan Memlûk sultanlarının pek çoğunun cariyeleriyle nikâhlandıkları görülmektedir.

Memlûk Saray Kadınları olarak adlandırdığımız Sultanların hanımları, kızları, kız kardeşleri ve anneleri ile saray çevresinde bulunan hanımların hayatlarına baktığımızda; onların hayatları boyunca birden çok evlilik yaptıklarına şahit olmaktayız. Bir sultan hanımı, kocası öldükten sonra tahta çıkan sultan ile ya da başka bir emirle evlenebiliyordu. Bu durum hiçbir şekilde yadırganmıyordu. Hatta gösterişli çeyiz alayları ve düğün merasimleri dahi düzenlenebiliyordu. Böyle bir durum, Osmanlı haremde görülmemiştir. Bunun yanında, Osmanlı sultanlarının kuruluş dönemi sonrasında çok nadir nikâhlanmalarına karşı, Memlûk sultanları kadınlarla mehirlerini vermek suretiyle nikâhlanıyorlardı. Yine Osmanlı haremde bir sultan hanımının veya validesinin kocasının ölümünden sonra evlendiği vaki değildir. Hâlbuki Memlûk sarayında onların eşlerinin ölümü veya boşanmaları sonrasında evlilikleri alışılabilir bir durumdu. Her iki devlet de Türk-İslam devleti olduğu halde bilhassa kadınların evlilikleri

⁹⁶ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 109-110; 184.

⁹⁷ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. III, s. 388, S. 743.

⁹⁸ İbn Tagrıbirdi (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 67.

⁹⁹ el-Makrîzî (1997). *es-Sülûk*, C. IV, s. 317; İbn Tagrıbirdi (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 40. Bu evlilikten doğan kız çocuğunun ismi Hacer olup, ileride sultan olacak olan Berkuk ile evlendi. Berkuk, Hacer'in hicri 833 yılındaki ölümüne kadar onunla yaşadı. Bkz. İbn Tagrıbirdi (1992). *en-Nücûm*, C. XI, s. 40.

¹⁰⁰ es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 117.

¹⁰¹ İbn Tagrıbirdi (1992). *en-Nücûm*, C. XII, s. 231; es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûz*, C. II, s. 161.

¹⁰² es-Sehâvî (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, C. XII, s. 40.

¹⁰³ es-Sayrafi (1973). *Nüzhetü'n-Nüfûz*, C. II, s. 161, dpn. 1.

¹⁰⁴ es-Sayrafi (2002). *İnbâ'ü'l-Hesr*, 131-134.

¹⁰⁵ es-Sayrafi (2002). *İnbâ'ü'l-Hesr*, s. 133; İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. II, s. 358.

¹⁰⁶ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. IV, s. 64.

¹⁰⁷ İbn İyâs (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr*, C. III, s. 428-29.

ile ilgili uygulamaların oldukça farklı olması, toplumların kabul ettikleri töre ve geleneklerin farklı şekillenmesinden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda geçen örnekler bakıldığında, Memlûk sultanlarının kendi milletlerinden kadınlarla evlilik yapmaya özen gösterdikleri görülür. Türk/Bahri Memlûkler zamanında Türk asıllı, Çerkes/Burcu Memlûkler zamanında da Çerkes asıllı kadınlarla evlilikler yapılmıştır. Bununla birlikte, çok sayıda yapılan evliliklere karşı, boşanma oranı hiç de az değildir. Zira kadınların sadece eşlerinin ölümü ile değil, boşanmaları sebebiyle de çok sayıda evlilik yaptıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ YİĞİT, Fatma (2014). "Memlûk Devleti'nde Hareme Dair Bazı Tespitler", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara (baskıda).
- AKKUŞ YİĞİT, Fatma (2015). "Memlûk Tarihinde Kadın Şarkacı ve Müzisyenler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/I, s. 45-62.
- AKKUŞ YİĞİT, Fatma (2016). "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 49/Bahar, s. 103-120.
- AYALON, David (1951). "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", *Islamic Culture*, S. XXV, Jubilee Number, I, Hyderabad-Deccan Ayalon, s. 89-104.
- AYDIN, M. Akif (1989). "Aile", *DİA*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 196-200.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1991). "Türklerde Aile", *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylül Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 359-363.
- BAYBARS EL-MANSURÎ (1987). *Kitâb et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi Devleti't-Türkiyye, Tarih Devlet el-Memâlik el-Bahriyye fi Fetretü min 648-711 h.*, (tahkik Abdulhamid Salih Hamdân), Kahire.
- BAYBARS ED-DEVÂDÂR (2001). *Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre*, C. IX, (tahkik Z. Muhammed Ata), Kahire.
- DEMİREL, Ömer (1992). Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 97-161.
- ERGİN, Muharrem (1991). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- HALİL B. ŞAHİN EZ-ZÂHİRÎ (1997). *Zübdetü'l-Memâlik ve Beyânü't-Turuk ve'l-Mesâlik*, (tahkik Halil Mansur), Beyrut.
- İBN ABDİZZÂHİR (1976). *er-Ravzü'z-Zâhir fi Sireti el-Melik ez-Zâhir*, (tahkik Abdulaziz Huveytir), Riyad.
- İBN DOKMAK (1999). *en-Nefhatü'l-Miskiyye fi ed-Devleti't-Türkiyye, min el-Ceheri's-Semîn fi Siyeri'l-Hulefâ ve el-Mülûk ve es-Selâtin (min sene 637 hatta sene 805)*, (tahkik Ö. Abdüsselâm Tedmuri), Beyrut.
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ (1998). *İnbâ' el-Çumr bi Ebnâ' el-Umr*, C. I (tahkik Hasan el-Habeşi), Kahire.
- İBN İYÂS (1983). *Bedâ'i' ez-Zuhûr fi Vekâ'i' ed-Duhûr*, C. I/II, II, (tahkik M. Mustafa), Kahire.
- İBN TAGRİBİRDÎ (1990). *Havâdisü'd-Duhûr fi Medâ'l-Eyyâm ve's-Suhûr*, C. I-II, (tahkik M. Kemaleddin İzzeddin), Kahire.
- İBN TAGRİBİRDÎ (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve el-Kâhire*, C. VII, IX, X, (tahkik M. Hüseyin Şemseddin), Lübnan.
- İBN TAGRİBİRDÎ (1998). *ed-Delîlü's-Şâfi' alâ el-Menheli's-Sâfi*, C. I (tahkik F. M. A. Şeltût), Kahire.
- KANAT, Cüneyt (2000). "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, s. 105-120.
- KARAMAN, Hayrettin (1992). "İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 385-395.
- KEVSER, Kâmil Ali, Kevser-Salim Öğüt (1993). "Çok Evlilik", *DİA*, C. VIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 365-369.
- KURT, Abdurrahman (1999). "Dini Kaynakların Çok Eşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8, s. 183-214.
- EL-MAKRİZÎ (1957). *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, C. I/II, I/III (tahkik M. M. Ziyâde), Kahire.
- EL-MAKRİZÎ (1997). *Kitâbu's-Sülûk li Ma'rifet Düveli'l-Mülûk*, C. III-IV, VII, (tahkik M. Abdulkadir Ata), Lübnan.
- EL-MAKRİZÎ (1997). *el-Mevâz ve'l-İtibâr bi Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr, el-Marûf bi'l-Hitat*, C. II, (tahkik M. Zeynehum-M. eş-Şarkâvî), Kahire.
- EN-NÜVEYRÎ (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, C. XXX-XXXI-XXXII, (tahkik N. Mustafa Fevvâz, H. Küşlü Fevvâz), Beyrut.
- ORTAYLI, İlber (1980). "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, s. 33-40.
- ÖGEL, Bahaaddin (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul: MEB Basımevi.
- ÖZTÜRK, Hüseyin (1991). *Kınaltzâde Ali Çelebi'de Aile*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları.
- ES-SAYRAFÎ (1973). *Nüzheti'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fi Tevârihi'z-Zeman*, C. I-III (tahkik Hasan Habeşi), Kahire.
- ES-SAYRAFÎ (2002). *İnbâ'ü'l-Hesr bi Enbâ'i'l-Asr*, (tahkik H. Habeşi), Kahire.
- ES-SEHÂVÎ (1992). *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li Ehli Karni't-Tâsi*, C. XII, Beyrut.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1992). "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 92-96.
- TEKİN, Talât (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- TURAN, Refik (1992). "Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 82-91.
- TÜRKAN, Kadriye (2015). "Anadolu Masallarında Çok Eşlilik", *Milli Folklor*, Yıl 27, S. 105, s. 43-57.
- YİĞİT, İsmail (2004). "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 40, S. 2, s. 131-144.
- YİNANÇ, Refet (1989). *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yayınları.